

Ethics of Peace in Razavi Culture

Mohammad Ghorbanzade ¹, Somayeh Soleymani ²

1. Mohammad ghorbanzadeh, Assistant Professor of Law Department, Payam Noor University, Tehran, Iran. Email: m.ghorbanzadeh@pnu.ac.ir

2. Ph.D. Candidate in criminal law and criminology, Shiraz University, Shiraz Iran. Email: s.soleimani23@gmail.com

Article Info

Abstract

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
22/11/2022

In Revised Form:
23/02/2023

Accepted:
11/03/2023

Published Onlin:
20/02/2024

Keywords:

Peace is the main essence of all religions and pacifism is the goal that all religions have offered solutions for. In Razavi culture, based on principles such as justice, intellectual and social development, tolerance and forgiveness, peace is considered one of the most fundamental principles in international relations. Creating peace, before it is a material act, is a spiritual matter that relies on honoring the real human rights; and unlike the international legal literature, which is equivalent to a negative concept; it is not limited to the absence of war, rather, beyond that, it is a positive concept that means peaceful coexistence with the preservation of human dignity. This research, which was carried out in a descriptive and analytical way, indicates that in Razavi culture, contrary to the unrealistic and ethnocentric view of some western orientalist such as Bernard Lewis, Huntington, etc., who present Islam as a religion incompatible with peace and democracy and a source of violence and terrorism, Islam is the messenger of peace and friendship, and it has the ability to present a new and comprehensive theory compared to other theories and theoretical paradigms in the field of international relations; because the realm of implementing peace in Razavi culture includes peace in a general sense in addition to peace in a specific sense. In this culture, contrary to what is mentioned in the literature of the law of armed conflicts, there is no preemptive legal defense, because peace is a sacred thing and Jihād is a humanitarian action in the direction of spreading peace and security in the light of divine sovereignty, negation of tyranny, defense of the oppressed, and fight against injustice.

Islam, Respect for Real Human Rights, Human Dignity, Peaceful Coexistence

Cite this The Author (s): Ghorbanzade, M., Soleymani, S., (2024): Ethics of Peace in Razavi Culture: Farhang Razavi Scientific Research Quarterly, Year 11, Number 4, Winter 2024, Serial Number 44- (29-53)- DOI:10.22034/farzv.2023.371238.1826.

Published by: International Cultural and Artistic Foundation of Imam Reza (peace be upon him)

Introduction

Peace is one of the oldest ideals and spiritual needs of humanity, which unfortunately has been exposed to threats and dangers more than any other value. Peace brings the right to the right holders and brings peace and happiness to the people and solidarity between individuals and nations; therefore, pacifism is a goal that all religions have offered solutions for. In the research, which was conducted with descriptive-analytical method, it is pointed out that in general in Islam, enmity and division are considered to be the cause of destruction of the foundations of religion and faith, and peace and friendship has been considered as a source of peace, security and receiving divine mercy; and in the Razavi culture, which is the collection of teachings of Imam Riḍā (as) and his pure and infallible fathers up to the Holy Prophet (pbuh) in theoretical and practical wisdom and has its origins in the Qur'an; peace is based on principles such as justice, intellectual and social development, tolerance and pardon; and it is considered a common and universal responsibility and one of the most fundamental principles in international relations. In the mentioned culture, war, violence, and oppression cause the destruction of societies and disruption of affairs, so peace follows calmness, progress and construction; and "loving people" and "preserving human dignity" have played a significant role in attracting hearts and creating peace. Exceptional solutions such as using whispering, using the wealth of the Imam (as), etc., to create peace, indicate the high position of peace from the perspective of the Islamic school.

Emphasizing the human nature of peace and rejecting particularism and calling all human societies to sustainable and all-round peace in all human spheres confirms this. What can be taken from the words of Imam Riḍā (as) and other infallible Imams (as) can be summarized as the creation of sustainable world peace becomes possible through the foundation of the teachings and spiritual dimensions of the universe and humanity (an orderly world based on justice and spirituality) instead of purely materialistic interpretations and views; as Islam's interest in peace and peaceful life with others, even non-Muslims, is undeniable, to the extent that after the peace of Hudaibiyah, the most trends towards Islam have taken place. Also, considering the temples of the People of the Book as mosques and their rituals from the point of view of Islam, as well as the recommendation of Islam to bow down and honor the temples of the People of the Book and even the ruling of some jurists on the permissibility of Muslim endowments for those temples for humanitarian reasons and the creation of hearts, are indicators of this respect for what is holy and respectable from the eyes of others has played a significant role in creating peace and shows Islam's commitment to peace on the one hand and the positive role of religions in peace on the other hand. On the other hand, Islam considers reform between others, both individuals and communities, to be superior to a year of prayer and fasting, and interprets it as "charity of the tongue" and "charity beloved by Almighty Allah".

Obstacles to Peace

The ethics of peace requires that in order to realize peace and friendship, the factors that undermine peace, such as selfishness, seeking leadership, unfairness, weak faith, conflict, lack of intellectual and moral development, lack of apology

and forgiveness, etc., must be confronted. On the other hand, according to the role of altruism in peace, love for people plays an important role; therefore, it is interpreted as "half of reason" and "half of faith" in hadiths. Also, according to Razavi's teachings, creating peace before it is a material act is a spiritual matter that relies on respecting the real human rights, and contrary to the international legal literature, which is equivalent to a negative concept; it is not limited to the absence of war, but beyond that, it is a positive concept and means peaceful coexistence with the preservation of human dignity; therefore, in Razavi's culture, contrary to the unrealistic and ethnocentric view of some western orientalisists such as Bernard Lewis, Huntington, etc., who present Islam as a religion incompatible with peace and democracy and a source of violence and terrorism, Islam is a messenger of peace and friendship, and it has the potential to provide a new and comprehensive theory compared to other theories and theoretical paradigms in the field of international relations, because the realm of peace implementation in Razavi culture includes peace in a general sense in addition to peace in a specific sense. In this culture, contrary to what is mentioned in the literature of the law of armed conflicts, there is no preemptive legitimate defense, because peace is a sacred matter and *Jihād* is a humanitarian action aimed at spreading peace and security in the light of divine sovereignty, rejecting tyranny, defending the oppressed, and fighting injustice.

Based on this, undoubtedly, it can be said that the destabilizing and anti-peace violence that is spreading in the Islamic world and its important focus, the Arab Middle East, is completely unrelated to the main and original foundations of pure Islam, rather, it is the product of the social context that has been formed in the historical time frame of the past decades; and among this, the role of foreign powers and globalization is more prominent. According to historical sources, *Jihād* was authorized fifteen years after the peaceful call of the Prophet (pbuh) in terms of not starting a war by Muslims, conducting negotiations before military action and strictly observing justice, fair dealing with the enemy and respecting their human rights; the cause of war in this school has never been the forced imposition of Islam on non-Muslims; rather, it has given permission to confront oppression or, more precisely, to defend the belief in monotheism, for several reasons, including countering the same, breaking the covenant, supporting the oppressed, mocking the religion of Islam, etc. Therefore, the divine religions can be a guide to a just peace by mutual interaction and relying on the principles of common ethics through religious organizations and human orientation.

The concept of peace is important in peace and security studies as one of the basic branches of international relations; as a result, due to the intertwining of the world system and the relationships and equations that govern it, it is necessary to examine peace, both in the domestic scale and in its connection with the international scale.

اخلاق صلح در فرهنگ رضوی

محمد قربانزاده^۱، سمیه سلیمانی^۲

m.ghorbanzadeh@pnu.ac.ir

s.soleimani23@gmail.com

۱. نویسنده مسئول، محمد قربانزاده، استادیار گروه حقوق دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه:

۲. سمیه سلیمانی دانشجوی دکتری حقوق جزا و جرم‌شناسی دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. رایانامه:

چکیده

اطلاعات مقاله

«صلح» جوهره اصلی همه ادیان و صلح‌گرایی غایتی است که تمامی ادیان به ارائه راهکارهایی درباره آن پرداخته‌اند. در فرهنگ رضوی به پشتوانه اصولی چون عدالت، رشد فکری و اجتماعی، مدارا و عفو، صلح از بنیادی‌ترین اصول در مناسبات بین‌المللی منظور شده و ایجاد صلح پیش از آنکه عملی مادی باشد، امری معنوی است که به تکریم حقوق واقعی بشر متکی بوده و برخلاف ادبیات حقوقی بین‌المللی معادل یک مفهوم سلبی؛ یعنی محدود به نبود جنگ نیست، بلکه فراتر از آن، مفهومی ایجابی و به معنای همزیستی مسالمت‌آمیز با حفظ کرامت انسانی است. این پژوهش که به روش توصیفی تحلیلی صورت گرفته حاکی از آن است که در فرهنگ رضوی برخلاف دیدگاه غیرواقع‌بینانه و قوم‌محورانه برخی مستشرقان غربی چون برنارد لوئیس، هانتینگتون و ... که اسلام را دین ناسازگار با صلح و دموکراسی و منبع خشونت و تروریسم معرفی می‌کنند، اسلام پیام‌آور صلح و دوستی است و این قابلیت را دارد که نسبت به دیگر تئوری و پارادایم‌های تئوریک موجود در عرصه روابط بین‌الملل، ارائه‌دهنده یک تئوری جدید و جامع باشد؛ چراکه قلمرو اجرای صلح در فرهنگ رضوی علاوه بر صلح در مفهوم خاص، صلح در معنای عام را نیز در برمی‌گیرد؛ در این فرهنگ، برخلاف آنچه در ادبیات حقوقی مخاصمات مسلحانه اشاره می‌شود، دفاع مشروع پیش‌دستانه وجود ندارد، چراکه صلح امری مقدس و جهاد اقدامی انسان‌دوستانه و در راستای گسترش صلح و امنیت در پرتو حاکمیت الهی، نفی حاکمیت طاغوت و دفاع از مظلوم و مبارزه با بی‌عدالتی است.

تاریخ دریافت:

۱۴۰۱/۰۹/۰۱

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۱/۱۲/۰۴

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۱/۱۲/۲۰

تاریخ انتشار:

۱۴۰۲/۱۲/۰۱

واژه‌های کلیدی: اسلام، تکریم حقوق واقعی بشر، کرامت انسانی، همزیستی مسالمت‌آمیز.

استناد: قربانزاده، محمد، سلیمانی، سمیه: (۱۴۰۲). اخلاق صلح در فرهنگ رضوی: فصلنامه علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۱،

DOI:10.22034/farzv.2023.371238.1826

شماره ۱، زمستان، شماره پیاپی ۴۴- (۲۹-۵۳).

ناشر: بنیاد بین‌المللی فرهنگی هنری امام رضا(علیه السلام)

۱. مقدمه

«صلح» و «امنیت» نیاز زندگی و البته از ارزشمندترین و ضروری‌ترین حقوق بشر است؛ «مراد از صلح، سازش، تسلیم یا استسلام نیست، بلکه مراد وجود روابط عادی طبیعی و آرام بین کشورهاست بدون آنکه زمینه‌ای برای تهدید یا توسل به زور و برخورد مسلحانه فراهم آید» (برزونی، ۱۳۸۴: ۱۴). به‌رغم آن که از سویی صلح ارمغان انبیای الهی به بشریت و از سوی دیگر حق زیستن در صلح به‌عنوان یکی از حقوق بشر در اسناد بین‌المللی مانند پیمان «برلیان کلوک»، «منشور ملل متحد»، «اعلامیه جهانی حقوق بشر»، «میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی» و در برخی دیگر از اسناد بین‌المللی^(۱) به‌طور صریح یا ضمنی ذکر شده است (موسوی و کعبی؛ ۱۳۹۴: ۱۸۰)، اما امروزه صلح و دوستی از جمله مفاهیم و ارزش‌های هنجاری عمده رویکرد اسلامی و روابط بین‌الملل است که در سایه رویکردهای سنتی رئالیسم و لیبرالیسم و نظریه‌های پسامدرن غربی جایگاه نظری و عملی خود را از دست داده است (جوادی ارجمندی، ۱۳۹۶: ۳۸)؛ لذا دیر زمانی است که در راستای برقراری صلح گسترده و پایدار در جهان، از سوی متخصصان، کارآزمودگان، حقوقدانان و سیاستمداران^(۲)، نظریه‌هایی ارائه شده است؛ اما تاکنون هیچ نظریه‌ای به‌طور کامل فایده‌مند و واجد اثر مطلوب، واقعی و کارایی لازم نبوده است؛ بی‌تردید بی‌توجهی به مسائل ریشه‌ای، زیربنایی و اساسی در نرسیدن به نتیجه مطلوب، موثر بوده است؛ چراکه ایجاد صلح، نخست امری معنوی و سپس عملی مادی است؛ امری معنوی و وابسته به روح ملت‌ها و انسان‌هاست و بدون توجه بر مراقبت انسان‌های مزبور به جهات معنوی آن، هرگز نظریه مشکلی را حل نمی‌نماید؛ از این‌رو، به نظر می‌رسد که دوستی میان ملل، جز از طریق ادیان و دعوت به ارزش‌های مورد تاکید آن‌ها، میسر نباشد؛ چراکه صلح به مفهوم ایجاد فکر سالم، ملت سالم و سیاست سالم است؛ لذا صلح از مسائل مورد تاکید ادیان، به‌ویژه دین اسلام است.

با آنکه در مطالعات غربی، اسلام را دین شمشیر و دینی خوانده‌اند که استفاده از خشونت را برای گسترش ایمان توصیه می‌کند، اسلام آیین گفت‌وگو و صلح است و «یکی از وجوهی که برای معنای اسلام ذکر شده، آن است که اسلام از ریشه سلامت به معنای صلح و سازش گرفته شده است» (rmstrong, 1993: 165). در منابع مختلف فقهی بر ضرورت حفظ صلح هم در قلمروی حاکمیت اسلامی و هم خارج از آن تاکید شده^(۳) (حجرات، ۱۳) تا جایی که خداوند به پیامبر (ص) دستور داده است پیش از جنگ با دشمنان، نه‌تنها آنان را به صلح دعوت کند بلکه از گفت‌وگوهای ابتدایی صلح نیز استقبال نماید (انفال، ۶۱)، چراکه صلح را مایه اتحاد و یکپارچگی بین ملل مختلف دانسته است؛ فراتر از آن، توصیه کرده است حتی با کسانی که با شما قطع رابطه کردند مشروط بر اینکه در کار دین با شما نجنجیده و شما را از خانه‌هایتان بیرون نکرده

باشند (ممتحنه، ۸) شما با تفضل برتر خود، رابطه خودتان را با آنان تجدید و استوار نمایید (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۴: ۴۱۲)، لذا در اسلام، اصل بر صلح است و جنگ، حالتی اضطراری بوده که صرفاً با تهاجم دشمن ضروری است و این ضرورت فقط تا پس از درهم شکستن دشمن ادامه دارد (بقره، ۱۹۳): از این رو، «منع جهاد ابتدایی به جز در زمان ظهور امام یا نایب او، خود بر این امر دلالت دارد که اسلام تنها در شرایطی جهاد را جایز می‌داند که درگیری نظامی از سوی طرف مقابل مخاصمه آغاز شده باشد؛ در نظام حقوقی اسلام برخلاف آنچه در ادبیات حقوق مخاصمات مسلحانه مورد اشاره قرار می‌گیرد، دفاع مشروع پیش‌دستانه وجود ندارد؛ چراکه صلح یک امر مقدس است (موسوی و کعبی، ۱۳۹۴: ۷۱) همچنین در روابط دولت اسلامی با دولت‌های غیراسلامی نیز اصل جهاد نباید با اصل جنگ‌طلبی یکی دانسته شود، بلکه جهاد هم برای ایمان، امنیت و صلح پایدار در روابط بین الملل بر پایه منفی نظام سلطه و استکبار و تحقق صلح عادلانه است (همان: ۱۶) مضاف بر آنکه توجه اسلام به معابد و عبادتگاه‌ها، اعم از مساجد، کلیساها، کنیسه‌ها و... همچنین شعائر تلقی کردن آن‌ها و توصیه به تعظیم و بزرگداشت آن‌ها^(۴) (حج، ۳۲) نشان دهنده اهمیت خاص اسلام به صلح و همزیستی مسالمت‌آمیز مردم با یکدیگر است.

مطابق قول پروردگار، قرآن سبب هدایت انسان بوده (اسراء، ۹) و تاسی از قرآن برای فهم صحیح از کلام الهی و گریز از گرداب مهلک رویکردهای انحرافی و رهنمون به سوی حیات ابدی^(۵) جز از طریق پیامبر (ص) و جانشینان وی به‌عنوان عالی‌ترین الگوهای قابل پیروی، میسر نشود. از این رو، قرآن کریم اهل ایمان را به اجابت از ایشان دعوت می‌نماید (انفال، ۲۴): لذا شناخت سیره آن حضرت و جانشینان ایشان در تمام ابعاد زندگی از جمله ابعاد اجتماعی زندگی انسان، از جمله مسئله صلح، ضروری است؛ از این رو، بهره‌مندی از فرهنگ رضوی که سرچشمه وحیانی داشته و آموزه‌های آن، ناظر به فطرت بشری است، صرف نظر از دلیل تعبد، به دلیل عقل، ضامن سعادت انسان است و عمل به آموزه‌های فرهنگ رضوی، از جمله سیره امام رضا (ع) در مقام جانشین پیامبر (ص) در حقیقت تفسیر علمی و عینی قرآن است.

ضرورت پرداختن به این مسئله از آنجا نشئت می‌گیرد که به‌رغم آنکه صلح از قدیمی‌ترین آرمان‌ها و آرزوهای بشری است، اما متأسفانه بیش از هر ارزش دیگری، در معرض تهدید و خطر بوده است؛ چنان‌که امروزه پس از معضل زیست محیطی، بشر بیش از هر چیز از سایه جنگ هراسان است، لذا هر دینی می‌باید به فراخور مبانی خویش، به استخراج و گسترش فرهنگ صلح و آموزش آن اقدام نماید، به‌خصوص آنکه در دورانی به سر می‌بریم که متأسفانه دین^(۶) را همچون پوستینی وارونه مطرح نموده و موجبات دین‌گریزی ناآگاهان و بهانه‌دین‌ستیزی برای دشمنان فراهم آمده است؛ بی‌تردید در فرهنگ رضوی آموزه‌های بسیاری برای قرن معاصر و بشریت می‌توان یافت که می‌تواند فرهنگ نسل کنونی و آینده را به سوی صلح و

دوستی سوق دهد.^(۷) لذا تمسک به آموزه‌های فرهنگ رضوی، جامعه را به بهترین و استوارترین شیوه زندگی در عین صلح و دوستی رهنمون می‌نماید.

۱-۱. پیشینه تحقیق

می‌توان گفت که درباره صلح آثار ارزشمندی از جمله کتاب «اسلام پیام‌آور صلح و دوستی» تألیف دکتر موسوی و آیت الله کعبی (۱۳۹۴)، همچنین مقالات: «صلح و همزیستی مسالمت‌آمیز در دیپلماسی سیاسی» دکتر اخوان کاظمی (۱۳۹۵)، «اهمیت و ضرورت صلح و دوستی در جامعه امروزی» از افتخاری (۱۳۹۸) و ... نگاشته شده است. درباره عوامل موثر در ایجاد صلح تحقیقاتی انجام شده که می‌توان به مقاله «نقش عذرخواهی و بخشش در پایداری زندگی اجتماعی» دکتر رحیمی و سلیمانی (۱۳۹۵) و «اسلام و نقش عدالت در صلح و امنیت بین‌المللی» دکتر بشیر (۱۳۹۶) اشاره کرد، اما با وجود جست‌وجوی نگارندگان، تحقیق مستقلی با عنوان «اخلاق صلح در فرهنگ رضوی» یافت نشد. لذا این پژوهش از این جهت نوآوری داشته و به شیوه توصیفی تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای در صدد پاسخگویی به سوالاتی چون «اخلاق صلح در فرهنگ رضوی به چه معناست؟»، «آموزه‌های رضوی برای ایجاد صلح چیست؟» «بر اساس آموزه‌های رضوی، کدام عوامل مانع صلح است؟» و ... برآمده است. برای دستیابی به این هدف، ابتدا به مفهوم شناسی واژگان اساسی، سپس به آموزه‌های فرهنگ رضوی در خصوص عوامل زمینه‌ساز و مانع صلح و در لابه‌لای مطالب به نقل و نقد برخی نظریات مستشرقان غربی پرداخته خواهد شد.

۲. مفهوم‌شناسی

مفهوم‌شناسی، واژگان کلیدی از ابتدایی‌ترین و البته مهم‌ترین قسمت هر پژوهش است؛ از این رو، نخست در مقاله حاضر به مفهوم‌شناسی کلمات مهم و اساسی می‌پردازیم.

۲-۱. فرهنگ رضوی

فرهنگ رضوی مجموعه آموزه‌های امام رضا (ع) و پدران پاک و معصومش تا پیامبر اکرم (ص) در حکمت نظری و عملی است. این تعالیم همتای آموزه‌های قرآن کریم، تبیین آیه‌ها و تجسم عینی و عملی آن است. از آنجا که ائمه (ع) نور واحدند، گفتار و رفتار امام رضا (ع) جدای از سایر معصومان نیست؛ بنابراین، مجموعه آموزه‌های قرآن و عترت را با تأکید بر گفتار و رفتار امام رضا (ع) «فرهنگ رضوی» می‌نامیم؛ فرهنگی که منشأ قرآنی داشته و همچون معدنی است که باید در جهت راهنمایی بشر به سوی سعادت استخراج شود؛ به‌واقع فرهنگ رضوی یکی از مصادیق بارز سنت در فقه امامیه است، چراکه از نظر فقه امامیه، سنت عبارت است قول، فعل و تقریر معصوم اعم از پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) از جمله امام رضا (ع) است.

۲-۱-۱. اخلاق صلح

«اخلاق صلح» کلمه مرکبی است که از دو جزء «اخلاق» و «صلح» تشکیل شده است؛ این کلمه بدین شکل و در کنار هم معنا نشده‌اند، لذا نخست با مفهوم‌شناسی آن‌ها به صورت مجزا و سپس با در کنار هم قرار دادن معنی آن‌ها به جمع‌بندی می‌رسیم. «اخلاق» بر وزن افعال کلمه‌ای عربی و جمع واژه خُلُق است و خُلُق مجموعه صفات، ویژگی‌ها، حالات و خوی درونی است که در نفس راسخ و سرچشمه گفتار و رفتار انسان هستند، به گونه‌ای که انسان، بی‌درنگ و بدون اندیشه، کار پسندیده یا ناپسندی را انجام دهد، در مقابل خُلُق که هیئت و شکل ظاهری و جسمی آدمی است که با چشم دیده می‌شود (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۹: ۳۶۹)، اخلاق به اقسامی، همچون ارتباط با خدا، ارتباط با مردم، ارتباط با خود و ارتباط طبیعت تقسیم می‌شود. اخلاق در ارتباط با دیگران که از آن به اخلاق اجتماعی تعبیر می‌شود، فضایل و رذایل ناظر به رابطه فرد با سایر انسان‌ها را در اخلاق اجتماعی بحث می‌کند. فضایی همچون سخا، کرم، ایثار، حسن معاشرت، عدالت و انصاف، امانتداری، حفظ لسان، صداقت، تشکر، نرم‌خویی، کتمان عیوب، ظالم نبودن، اصلاح بین مردم، فتوت و مروت و رذایلی مانند: حُب جاه و مدح، تعصب و قومیت‌گرایی، حسد، ظلم، انتقام، تندخویی، تجسس، استهزا، بهتان، غیبت و ... در این حوزه بحث می‌شود.

«صلح» اسم مصدر و مشتق از مصالحه و به معنی سلیم و سازش بر امری از امور (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۲: ۵۱۷) اُشتی کردن، توافق و پیمانی که بر حسب آن دعوی را حل و فصل می‌کنند، کنار گذاشتن جنگ (معین، ۱۳۸۶: ۶۴۶)^(۷) و نیز به معنی از بین بردن نفرت و دشمنی (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۴: ۱۴۱) و در اصطلاح به معنای از بین بردن نفرت میان مردم (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۲۸۴) و ایجاد رضایت بین طرفین منازعه (طریحی، ۱۳۶۲، ج ۲: ۳۸۶) و در مقابل فساد (فیومی، ۱۳۸۳: ۳۴۵) آمده است.

لغویون مسلمان، ریشه صلح را در اسلام دانسته و بر این باورند که اسلام بدون صلح بی‌معنی است؛ چراکه ریشه لغوی اسلام در دو کلمه «سلم» و «سلام» به معنای صلح و آرامش نهفته است (فراهیدی، ۱۴۱۰ق، ج ۷: ۲۶۷).^(۸)

می‌توان گفت که اخلاق صلح، به معنای ذکر فضایل و رذایل ناظر به رابطه فرد با سایر انسان‌ها در خصوص مسالمت، سازش و از بین بردن نفرت و دشمنی است. در واقع، اخلاق صلح درآموزه‌های رضوی به بررسی شیوه و روش ایجاد صلح در فضایل، موانع، بایدها و نبایدهای مربوط به صلح می‌پردازد. از صلح می‌توان دو تعریف کلی ارائه کرد؛ صلح سلبی به معنای عدم جنگ و توقف آن، این معنا مورد توجه آرمان‌گرایان و واقع‌گرایان است؛ صلح ایجابی به معنای آرامش و عدم جنگ همراه با عدالت است؛ لذا صلح به انواع مختلفی از جمله به «صلح ایجابی» و «صلح سلبی» قابل تقسیم است.

۲-۱-۲. صلح سلبی

نازل‌ترین سطح صلح «صلح سلبی» است. صلح در مفهوم سلبی به معنای فقدان جنگ و خشونت آشکار و مستقیم در دو بُعد داخلی و بین‌المللی است (دهخدا، ۱۳۷۷: ۶۸۸). مسئله اصلی در چنین صلحی بقا و تامین نیازهای اولیه است. در واقع، جامعه از منظر تاریخی در دوره ریاضت تمدنی است؛ زیرا جامعه ناچار به قبول همین حد است و حکومت فارغ از برنامه و تدابیر درازمدت و عمیق برای تعالی و پیشرفت، درصدد جلوگیری از افتادن جامعه در ورطه خشونت و ناامنی است. توان، انرژی و منابع و وقت در مسیر منازعه صرف می‌شود، لذا در شرایط صلح سلبی، برنامه‌ها و اهداف مهم دیگر مغفول مانده و نمی‌توان منتظر خلق آثار بزرگ و ماندگار انسان‌های بزرگ و الگو، از نظر علمی، تخصصی و ... در سطح اعلا و پایدار بود. البته پیشرفت‌های برجسته موردی بعید نیست که اتفاق بیفتد اما پیشرفت همه‌جانبه و توسعه پایدار نیست؛ چراکه در چنین جامعه‌ای به‌رغم وجودبسترها و زمینه‌های پنهان منازعه در ساختارها، قوانین و فرایندها و با نتایجی در قالب بی‌ثباتی، عدم رضایت و تنش مزمن در عرصه‌های مختلف به‌خصوص اقتصاد، فرهنگ و ... بروز می‌نماید. لذا در شرایط صلح سلبی، پیشرفت و توسعه متناسب با شرایط جهانی و رضایت عمومی قابل توجهی در داخل کشور حاصل نمی‌شود، مضاف بر اینکه حضور فعال و تاثیرگذار بین‌المللی ندارد و بی‌تردید توان و ظرفیت رقابت بین‌المللی نیز ندارد.

۲-۱-۳. صلح ایجابی

صلح ایجابی به معنای صلحی است که ویژگی آن وجود باورها و هنجارهای آشتی‌جویانه اجتماعی و فرهنگی و عدالت در همه عرصه‌ها و استفاده مردم‌سالارانه از قدرت و نبود خشونت میان دولت‌هاست (دهخدا، ۱۳۷۷: ۶۸۸). برخلاف صلح سلبی، صلح ایجابی شرایطی است که حکومت و جامعه با گذر از مراحل اولیه بقا و تثبیت، امنیت و بقای جامعه را تضمین شده می‌بیند و زیرساخت‌های اولیه فکری، معرفتی، اداری و ... برای پیشرفت و پویایی در چنین جامعه‌ای ایجاد شده است و هیچ تهدیدی برای اصل حکومت و جامعه وجود ندارد. از سویی حاکمیت دغدغه تامین نیازها و مسئله‌های روزمره جامعه را ندارد و از سوی دیگر تا حد امکان زمینه‌ها و بسترهای منازعه، زیاده‌خواهی، تضییع حقوق، برتری‌طلبی و ... در ساختارها، قوانین و فرایندها وجود ندارد، لذا می‌تواند با سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی در مسیر توسعه و پیشرفت گام بردارد. هر جامعه‌ای برای پیمودن مسیر پیشرفت و توسعه و سعادت و رفاه، حتماً به صلح ایجابی نیاز دارد، همان‌گونه که در قطعنامه کنفرانس عمومی یونسکو نیز سال ۱۹۷۴ مطرح شده است که صلح نمی‌تواند شامل نبود برخورد مسلحانه باشد، بلکه عمده‌تاً بر فرایندی از پیشرفت و عدالت و احترام متقابل میان دولت‌ها دلالت دارد؛ صلحی که بر بی‌عدالتی و نقض حقوق بشر بنا گردد، نمی‌تواند دوام یابد و به‌ناچار به خشونت منتهی خواهد شد (عباسی، ۱۳۹۰: ۴۰۲ - ۴۰۳).

۲-۲. صلح در فرهنگ رضوی

برای آنکه صلح واقعی برقرار گردد، ابتدا باید صلح درون انسان‌ها ایجاد گردد؛ ایجاد صلح درون انسان‌ها منجر به ایجاد صلح در جامعه می‌گردد (موسوی و کعبی؛ ۱۳۹۴: ۹۱)، زیرا حُسن ارتباط با خدا موجب ایجاد شدن ملکه تقوا و صفات نیکو در انسان و نهایتاً موجب حُسن ارتباط با دیگران و نیز خویشستن می‌گردد؛ واژه اسلام در بردارنده معنای سلامت، احساس امنیت و آرامش است و اعلام سلام قبل از هر سخن، روشن‌ترین آداب دینی است که همه مسلمانان موظف‌اند محیط و فضای درونی امت اسلامی را بر پایه سلم آراسته سازند (بقره، ۲۰۸)؛ «صلح» در آموزه‌های رضوی، ریشه در دینی دارد که بنای آن بر صلح، محبت و دوستی نسبت به خداوند، هم نوع و جهان طبیعت است؛ برخلاف دیدگاه غیرواقع‌بینانه و قوم‌محورانه مستشرقان غربی چون برنارد لوئیس، سمونل هانتینگتون، الی کدوری، رافائل پاتائی و فرانسیس فوکویاما که بوروکراسی غربی را مظهر و تجلی صلح و ضد خشونت و در مقابل، اسلام را دین ناسازگار با صلح و دموکراسی و منبع خشونت و تروریسم معرفی می‌کنند (5-6: kedourie, 1994)، یکی از معانی اسلام به صلح در آمدن است یعنی هر که به سوی اسلام آمد، به وادی صلح وارد شده است (موسوی و کعبی، ۱۳۹۴: ۳۱) اسلام دینی است که برترین و مبین‌ترین فتحش، صلح حدیبیه (فتح بدون خونریزی) است و برگرفته از آیینی است که پیامبرش «رحمه للعالمین» بوده و حتی جویای احوال دشمنانش می‌گردید و برایشان دعا و آرزوی هدایت می‌نمود؛ مکتبی که تفرقه و دشمنی را پیروی از گام‌های شیطان (بقره، ۲۰۸) و موجب ریشه‌کن شدن اساس دین و ایمان معرفی می‌نماید (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۲، ۶۲۸) و در مقابل، صلح خود، ارزش، مصلحت^(۹) و موجب بخشودگی و رحمت خداوند (نساء، ۱۲۹) است. در فرهنگ رضوی، دوستی با مردم و احسان به همه کس از خوب و بد، پس از ایمان به خدا، بزرگ‌ترین نشانه عقل تلقی گردیده (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۲، ۷۴) و از «صلح» به «صدقۀ زبان» (حسینی عاملی، ۱۳۸۴: ۱۷۲) و «احسان مورد علاقه خداوند» تعبیر (تویسرکانی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۲۱۴) و فراتر از آن ایجاد صلح و سازش میان مردم، بالاتر از همه نمازها و روزه‌ها (مستحبی) دانسته شده است (ابن بابویه، ۱۴۰۶: ق ۱۴۸).

البته برخی مستشرقان از جمله اسپوزیتو و جان وال با استنادات فقهی نظری و مصداقی، از سازگاری اسلام با صلح و دموکراسی دفاع کرده و رویکرد شرق‌شناسی وارونه را به چالش کشیده‌اند (اسپوزیتو و وال، ۱۳۸۹: ۵۶)، اما به‌رغم تأکید اسلام بر صلح، از بررسی برخی آیات قرآن کریم (بقره، ۲۸۲؛ انفال، ۶۱؛ نساء، ۱۲۸) این مطلب مستفاد می‌گردد که در اسلام صلحی که از روی ترس و سستی و مستلزم عقب‌نشینی از ارزش‌های اسلامی است، صلحی مذموم بوده و صلح عادلانه مورد تأکید قرار گرفته است؛ صلح در فرهنگ رضوی با تاسی از این ریشه، در نهاد انسان^(۱۰) آفریده شده، همه‌جانبه بوده و همه شئون زندگی انسان را در برمی‌گیرد؛ لذا نخست پای

در محیط خانواده گذارده و اعضای آن را به برقراری روابطی صمیمانه توصیه می‌نماید (نساء، ۱۲۸) سپس در محیط اجتماعی، مؤمنان را برادر خوانده و آنان را به صلح توصیه می‌نماید (حجرات، ۱۰) و از مسلمانان می‌خواهد که یکدیگر را به دوستی دعوت کنند و در صورت بروز اختلاف، آنان را صلح و سازش دهند^(۱۱) (حجرات، ۹) و سپس در سطحی فراتر از دنیای اسلام، برای اتحاد میان ملل و ایجاد صلح و دوستی، پیروان ادیان الهی را به بازگشت به کلمه مشترک میان آن‌ها و مسلمانان، فرا می‌خواند^(۱۲) (آل عمران، ۶۴). نهایتاً این صلح به‌نحو عمومی شامل صلح با محیط زیست و استفاده عادلانه از منابع طبیعی نیز می‌گردد، چنان‌که تاکید امام رضا (ع) بر «حسن تدبیر» و «تقدیر در معیشت» نشانگر لزوم عدالت همه مردم در استفاده درست از منابع طبیعی است. از این‌رو، می‌توان گفت: صلح گسترده، عمومی و ایجابی به معنای آرامش و عدم جنگ همراه با عدالت و «سلم» مورد تایید مکتب اسلام است و «سلم یعنی صلح پایدار بر پایه ایمان و اخلاق که در بردارنده سلامت و امنیت است. این سلم واقعی و ریشه‌دار است، اما صلح ظاهری شکننده و در حد آتش‌بس و هدنه است». اسلام در پی تحقق صلح ریشه‌دار واقعی و بنیادین بر پایه اصل توحید، حق، عدل، نفی حاکمیت استکباری و نفی علو، فساد و ظلم و خیانت در روابط انسانی است؛ بنابراین نقض عهد یا هم‌پیمانی با حاکمیت طاغوتی و استکباری و فتنه‌گری ریشه سلم را متزلزل و در مقابل اعتزال، متارکه، قتال و رفتار از موضع صفا و صلح با مسلمانان، پایه‌های صلح را مستحکم می‌نماید (موسوی و کعبی، ۱۳۹۴: ۱۶). از این‌رو، سیره پیامبر (ص) و ائمه (ع)، از جمله امام رضا (ع) در طول حیات مبارک خویش، مبتنی بر سعه صدر، مدارا و رأفت بوده است؛ در فرهنگ رضوی جنسیت، نژاد و حتی تفاوت در دین و مذهب، مانعی برای صلح و دوستی نبوده است؛ آن حضرت در تمام ابعاد، مراحل و مراتب مختلف زندگی، شخصیتی صلح‌طلب بوده و در ایجاد صلح میان ادیان و دوری از تفرقه تلاش نموده‌اند، چنان‌که در مناظرات نیز با تاکید بر جنبه‌های عقلی، عاطفی و برهانی و با تکیه بر اصول مشترک میان ادیان، به شیوه جدال احسن، درصدد حفظ صلح میان ملل مختلف بوده‌اند؛ و چه غیرمنصفانه برخی چون هانتینگتون تمدن اسلامی را بزرگ‌ترین خطر برای صلح جهانی و دموکراسی و به‌عنوان تهدیدی یکپارچه علیه غرب مبتنی بر مبانی غیرعقلانی سنتی و پیشامدرن، خشونت‌طلبی و ضدیت با سکولاریسم معرفی می‌کنند (Huntington, 2008: 45). از همین‌رو، برخلاف دیدگاه افرادی چون برنارد لوئیس که احیا و آموزه‌های قرآن و اعاده از سمت اسلام در جهان امروز را توسط مسلمانان و جنبش‌های اسلامی تهدید جدی برای نظم و صلح جهانی معرفی می‌کند (Al, Ahsan, 2009: 19) می‌توان گفت بی‌تردید ارائه سیره و آموزه‌های اسلام و در این پژوهش به نحو خاص فرهنگ رضوی که سخنان اهل بیت (ع) به‌ویژه سخنان امام رضا (ع) که برگرفته از آموزه‌های پدران پاک معصومش تا پیامبر (ص) در حکمت نظری و عملی است،

می‌تواند از سویی در ایجاد شرایطی که منجر به استقرار صلح و پیشگیری از وقوع جنگ و دشمنی موثر باشد و از سوی دیگر می‌توان با معرفی صحیح اسلام، خط بطلانی بر سخنان غیرواقعی و قوم‌محورانه برخی مستشرقان غربی بکشد؛ لذا بیان اخلاق صلح در فرهنگ رضوی که برگرفته از آموزه‌های ناب قرآن کریم و ائمه (ع) است، ضروری می‌نماید؛ چنان‌که امام رضا (ع) می‌فرماید: «رحمت خدا بر بنده‌ای که امر ما را زنده کند، دانش‌های ما را فراگیرد و به مردم بیاموزد. اگر مردم زیبایی‌های سخنان ما را می‌دانستند از ما پیروی می‌کردند» (ابن بابویه، ۱۸۰:۱۳۸۹) و نیز می‌فرماید: «خدا رحمت کند کسی را که آرمان ما را زنده کند؛ گفتم: چگونه این کار را بکند؟ فرمود: آموزش‌های ما را یاد بگیرد و به مردم بیاموزد» (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۸: ۱۰۲).

۲-۳. آموزه‌های فرهنگ رضوی در ایجاد و استمرار صلح

در فرهنگ رضوی، صلح قلمرو وسیعی را شامل می‌شود و این نشانه گسترده‌گی مفهوم صلح است؛ در واقع، قلمروی اجرای صلح در فرهنگ رضوی علاوه بر صلح در مفهوم خاص که صلح در درون انسان، صلح در خانواده، صلح در اجتماع و صلح در روابط بین الملل شامل می‌گردد؛ صلح در معنای عام را نیز در برمی‌گیرد، توضیح آنکه برخلاف کسانی که صلح را دارای معنای خاص دانسته و نبود اختلاف و جنگ داخلی کشور بین گروه‌ها و فرقه‌های قومی و مذهبی و برخی این دامنه را در سطح بین المللی مطرح کرده‌اند، از منظر اسلام، صلح دامنه وسیع‌تر و گسترده‌تری دارد. اسلام زمانی صلح به معنای عام را محقق می‌داند که علاوه بر صلح خاص، جهان عاری از فقر، جهل، تبعیض، استثمار و تروریسم، آلودگی زیست محیطی و خشونت بوده و حقوق بشر رعایت گردد. لذا صلح به معنای واقعی را در زمان امام مهدی (عج) محقق دانسته‌اند، چراکه از منظر فرهنگ رضوی صلح عادلانه، صلحی است که ملت‌ها به حقوق خود برسند، این مفهوم در آموزه‌های رضوی بسیار مورد توجه قرار گرفته و دستورهایی در جهت ایجاد، استمرار و موانع صلح به معنای عام صادر شده است.

۲-۳-۱. آموزه‌های فرهنگ رضوی در ایجاد صلح

توجه دین اسلام به مسئله صلح و انعکاس آن در فرهنگ رضوی موجب شده که پیامبر (ص) و ائمه (ع) علاوه بر فعل، در گفتار نیز مسلمانان را به انجام بسیاری از عوامل زمینه‌ساز صلح توصیه و درمقابل از آفات صلح منع کنند؛ چراکه صلح در فعل معصومین (ع) از جمله امام رضا (ع)، صرفاً معادل مفهوم سلبی یعنی نبود جنگ نیست، بلکه صلح هم به معنای مادی و هم به معنای معنوی مدنظر بوده و مضاف بر مفهوم سلبی، مفهوم ایجابی نیز دارد. لذا به صورت گوناگون در جهت ایجاد و استمرار صلح در عین همزیستی مسالمت‌آمیز و در نهایت تکریم و شرافتمندانه کوشیده است که در ذیل به مهم‌ترین آن‌ها به اختصار اشاره خواهد شد.

۲-۳-۱-۱. حُسن ارتباط با خدا

در فرهنگ رضوی، حُسن ارتباط با خدا، پایه و اساس آموزه‌های اخلاقی و موجب تکوین صفات نیکو در انسان و توسعه و بهبود روابط او با دیگران است؛ از این رو، برخی با استناد آیه ۲۰۸ سوره بقره بر این باورند که صلح و آرامش تنها در پرتو ایمان امکان‌پذیر است و تنها با تکیه بر قوانین مادی هرگز جنگ، ناامنی و اضطراب از دنیا برچیده نخواهد شد؛ زیرا عالم ماده و علاقه به آن، همواره سرچشمه کشمکش‌ها و درگیری‌هاست و اگر نیروی معنوی ایمان، آدمی را کنترل نکند، صلح غیرممکن است (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۴، ج ۲: ۸۲). چنان‌که نخستین درس تربیتی لقمان برای فرزندش نیز برقراری ارتباط صحیح و متقن با خداست.

۲-۳-۱-۲. رشد عقلی و رشد اخلاقی

طبع انسان به‌گونه‌ای است که نسبت به افراد هم‌فکر و هم‌عقیده خود، علاقه نشان می‌دهد؛ افراد سطحی‌نگر از تعاریف دیگران مسرور شده و دوستان خود را از میان کسانی بر می‌گزینند که با اعمال آن‌ها موافق باشند و در مقابل با هر کس که مانند آن‌ها نمی‌اندیشد اختلاف دارند. این امر ناشی از عدم رشد فکری و اخلاقی ایشان می‌شود؛ اما افراد دانا که به رشد اخلاقی و فکری رسیده‌اند، درصدد اصلاح و رشد و تعالی خویش بوده و انتقاد سازنده را بر تعریف و تمجیدهای نابجا و چاپلوسانه ترجیح داده و با آغوشی باز از امر و نهی و تذکرات سازنده دیگران استقبال می‌کنند؛ بلندنظری و به‌عبارتی تعقل و رشد فکری و اخلاقی زمینه‌گیری را از بین برده و شرایط صلح و همزیستی مسالمت‌آمیز را مهیا می‌سازد؛ از این رو، امام رضا (ع) دوستی با مردم را نیمی از عقل دانسته و نیز می‌فرماید: «دوست هرکس عقل او و دشمنش جهل اوست» (ابن شعبه، ۱۳۸۲: ۴۶۴).

۲-۳-۱-۳. اصل تواضع

تواضع یکی از اخلاق کریمه‌ای است که حاکی از معنوی بودن صلح و مفهوم ایجابی آن در فرهنگ رضوی است، چراکه از منظر امام رضا (ع) هیچ چیزی زیانبارتر از خودپسندی نیست (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۸: ۳۴۸). لذا این رعایت مومنانه در وجود امام رضا (ع) و اجداد پاکشان نهادینه شده است، چراکه روح تواضع، الهی است و در حسن ارتباط با خدا شکل خواهد گرفت، چنان‌که وقتی شخصی به حضرت عرض کرد: به خدا تو از تمام مردم بهتری، فرمود: این قسم را نخور بهتر از من کسی است که پرهیزکارتر از من باشد و بیشتر از خدا اطاعت کند به خدا قسم این آیه نسخ نشده که «و تفاوت‌های مختلف گردانیدیم تا یکدیگر را بشناسید، همانا بزرگواری و بافتخارترین شما نزد خدا با تقواترین شماست» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۹: ۹۵).

آن حضرت غلامان، خادمان حتی دربان و نگهبان را بر سر سفره‌اش می‌نشاند و با آن‌ها غذا می‌خورد. همچنین از یاسر خادم نقل شده است که گفت: چون آن حضرت (ع) تنها می‌شد همه

خادمان و چاکران خود را جمع می‌کرد؛ از بزرگ و کوچک با آنان سخن می‌گفت. «روزی امام به‌صورت ناشناس و همچون مردم عادی وارد حمام نیشابور شدند، به‌طوری‌که هیچ‌یک از حاضران در حمام متوجه حضور ایشان نشد. یکی از کسانی که در حمام بود (و ایشان را نمی‌شناخت) از آن حضرت درخواست کرد تا دلاکی نماید و پشت او را کیسه بکشد. حضرت هم درخواست او را پذیرفتند و مشغول کار شدند. تا اینکه برخی از مردم تازه‌وارد امام را شناختند و به آن مرد گفتند: می‌دانی چه کسی تو را دلاکی می‌کند؟! مرد گفت: نه! آن‌ها گفتند: ایشان علی بن موسی الرضا (ع) است. در این هنگام مرد شروع به عذرخواهی کرد، با این حال امام به او آرامش می‌دادند و همچنان به دلاکی او مشغول بودند» (همان: ۹۹) البته در فرهنگ رضوی، تواضع درجاتی دارد، چنان‌که امام رضا (ع) می‌فرمودند: «مرتبه‌ای از آن این است که انسان موقعیت خود را بشناسد و بیش از آنچه شایستگی آن را دارد از کسی متوقع نباشد و با مردم به گونه‌ای معاشرت و رفتار نماید که دوست دارد با او آن‌گونه رفتار شود و اگر کسی به او بدی نمود در مقابل خوبی کند، خشم خود را فروخورد و گذشت پیشه کند و اهل احسان و نیکی باشد(کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۲: ۱۲۴)؛ یکی از بهترین این رفتارها در ساحت اجتماعی و در ارتباط با مردم شکل خواهد گرفت و آن اتخاذ بهترین نوع رفتار و مدارا با مردم برای استمرار صلح و دوستی است.

۲-۳-۲. آموزه‌های فرهنگ رضوی در استمرار صلح

۲-۳-۲-۱. اصل مردم‌داری و مدارا

امام رضا (ع) به تاسی از کلام خداوند و به‌تبع سنت پیامبران و اجداد بزرگوارشان، نه‌تنها در برخورد با گروه‌های مختلف مردم بلکه در شرایط مختلف نیز اصل مردم‌داری و مدارا با مردم را تجلی عینی بخشیدند، ایشان هیچ‌گاه به خاطر شخص خود، بر کسی سخت نمی‌گرفتند؛ چنانچه آن حضرت با وجود علم لدنی^(۱۳) در مناظره‌ها و مباحثه‌های علمی، بر طرف مقابل سخت‌گیری نکرده^(۱۴) و مؤمن را مؤمن واقعی ندانسته، مگر آنکه سه خصلت در او باشد، سنتی از پروردگارش و سنتی از پیامبرش و سنتی از امامش و سنت پیغمبرش را، مدارا و نرم‌رفتاری با مردم معرفی کردند (ابن بابویه، ۱۳۹۰، ج ۱: ۳۳۹). این مدارا و نرم‌رفتاری تنها در خصوص دوستان نبوده، بلکه در مسائلی که مرتبط به خود حضرت و موجب مصون ماندن اساس دین و تشیع از خطرات بزرگ‌تر بود، با دشمن نیز مدارا یا مسامحه می‌کردند؛ بی‌تردید مسامحه با لحاظ شرایط مذکور، به‌رغم تحمل غم و مشقت فراوان برای شخص حضرت، بیانگر عقل و تدبیر است؛ چنان‌که ایشان در پاسخ به چستی عقل می‌فرمایند: «جام اندوه را جرعه‌جرعه نوشیدن، با دشمنان مسامحه کردن و با دوستان مدارا نمودن است» (همان: ۲۸۴).

۲-۳-۲. اصل عدالت

نخستین منشأ شکل‌گیری تمدن، عدالت است و عدالت برخورد متواضعانه و منصفانه با همه افراد، جنسیت‌ها و اقوام است، بدون تحقق عدالت برقراری صلح و امنیت قابل تصور نیست. لذا در کلام پیشوایان دین، عدالت مبنای صلح و موجب قرار گرفتن امور در جای خود و سیاستی عمومی است، در کلام امام رضا (ع) احسان و عدالت عامل دوام و بقای نعمت‌های خداوند است و بن‌مایه عدالت در نگاه آن حضرت عبارت است از حقیقت توحیدی و وحدت عدالت با این حقیقت محض. بر این اساس، عدالت امری واقعی و نفس‌الامری است (اگرچه در امور قراردادی نیز جریان دارد)؛ بدون تحقق عدالت صلح ایجاد نمی‌شود، لذا هدف دین و شریعت تحقق عدالت در افراد و اجتماع است. عدالت افراد زمینه‌ساز عدالت اجتماعی و عدالت اجتماعی سبب گسترش عدالت بین افراد است.

۲-۳-۳. حلم و کظم غیظ

یکی از مهم‌ترین عواملی که موجب از بین رفتن صلح و دوستی و منجر به دشمنی و کینه می‌شود، طغیان خشم، تندی‌های نابجا، نامعقول و گاه خطرناک است. از این‌رو، در فرهنگ رضوی خشم، از عوامل اصلی نزاع و درگیری و خشم شدید، نوعی دیوانگی (نهج البلاغه: ح ۲۴۷) تلقی گردیده است؛ لذا امام رضا (ع) می‌فرماید: «خشم، کلید هر بدی است» (طبرسی، ۱۳۹۲: ۳۸۳) و نیز می‌فرماید: «به دیدن یکدیگر روید تا یکدیگر را دوست داشته باشید و دست یکدیگر را بفشارید و به هم خشم نگیرید» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۴۰۳، ج ۷۸: ۳۴۷)؛ در آموزه‌های رضوی، خاموشی آتش غضب و فرونشاندن خشم^(۱۵) (کظم غیظ)، از روشن‌ترین مصداق‌های حلم (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ج ۱: ۲۷۲) و دومین صفت پرهیزگاران برشمرده شده است؛ لذا از حلم، بسیار تمجید شده و صلح و دوستی را میوه و نتیجه حلم دانسته است (همان: ۴۴۴) و تعابیری چون خصلت ممتاز (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۶۸: ۴۲۸)، تمام‌العقل (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ج ۱: ۲۸۶)، نور (همان)، حجاب آفات (همان: ۶۴) رأس الرأس (همان: ۳۴۲) بیانگر فضیلت و اهمیت این سببه اخلاقی است، چنان‌که ائمه (ع) نیز از جمله امام رضا (ع) همواره برای اتصاف به این صفت تأکید کرده و هنگامی که از ایشان در خصوص بهترین بندگان سؤال شد، فرمودند: کسانی که هرگاه نیکی کنند خوشحال شوند، هرگاه بدی کنند آمرزش خواهند، هرگاه عطا شوند شکر گزارند، هرگاه بلا بینند صبر کنند و هرگاه خشم کنند درگذرند (ابن شعبه، ۱۳۸۲: ۴۶۹) و نیز فرمودند: «مسلمان اگر شاد یا خشمگین شود از مسیر حق منحرف نمی‌شود و اگر بر دشمن مسلط شود بیشتر از حقش مطالبه نمی‌کند» (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۷۸: ۳۵۲)، همچنین در ارزش و ارجمندی حلم همین بس که امام رضا (ع) حلم را شرط برای عبادت معرفی می‌کن (دکلینی، ۱۴۲۹: ج ۲: ۱۱۱). از برکات و آثار حلم، عفو و بخشش است (نهج البلاغه:

خطبه (۱۹۱) و عفو و بخشش موجب استحکام روابط و دوستی‌ها و مهر و محبت و صلح و آشتی خواهد شد.

۲-۳-۴. عفو و بخشش

اسلام برای کاهش تنش‌ها مسلمانان را همواره به صلح و دوستی، پرهیز از کینه و دشمنی، حل کردن اختلافات با تکیه بر فضایل اخلاقی از جمله بخشش و عذرخواهی ترغیب کرده است؛ زیرا عذرخواهی و قبول عذر و بخشش، آثار مثبت فراوانی در پایداری زندگی اجتماعی دارد؛ اگر همه مردم در گرفتن حقوق خویش دقیق و جدی باشند و از کوچک‌ترین لغزش دیگران چشم‌پوشند، زندگی بسیار تلخ شده و روح صفا و صمیمیت به کلی از بین خواهد رفت. از همین رو در روایات از آن به تاج مکارم اخلاقی تعبیر شده است (خوانساری، ۱۳۷۳، ج ۱: ۱۴۰) و در مقابل نبود عذرخواهی و بخشش، در ایجاد اختلافات و تنش‌های میان مردم نقش بسزایی دارد.

در فرهنگ رضوی، پذیرش عذرخواهی و خطای دیگران و بخشش آن‌ها به دلیل از بین بردن کینه، زندگی را برای پذیرنده عذر و در نتیجه برای جامعه لذت بخش می‌نماید (متقی‌هندی، ۱۳۸۹: ۲۹۴؛ خوانساری، ۱۳۷۳، ج ۲: ۲۱۵)؛ زیرا کینه و نبود گذشت مایه لذت نبردن از زندگی است (خوانساری، ۱۳۷۳، ج ۳: ۳۳۷) از این رو، امام رضا (ع) می‌فرماید: «هرگز دو گروه با هم روبه‌رو نمی‌شوند، مگر اینکه نصرت و پیروزی با گروهی است که عفو و بخشش بیشتری داشته باشد» (ابن شعبه، ۱۳۸۲: ۴۷۰). البته عذرخواهی در صورتی یک فعل اخلاقی و مطلوب است که بجا بوده و با آداب و شرایط لازم، همچون منت نگذاشتن و ... صورت گیرد؛ از این رو عذرخواهی از کارهای خوب، عذرخواهی از کسی که برای دیگران حقی قائل نیست و فاقد روحیه ادب و احترام به دیگران است و شخص فرومایه، مطلوب نبوده و فعل غیراخلاقی است. همچنین با وجود مطلوب بودن عذرخواهی و پذیرش عذر دیگران، وادار کردن دیگران به عذرخواهی اخلاقی نیست.

۲-۳-۵. مستثنا شدن برخی گناهان به دلیل اهمیت صلح

در فرهنگ رضوی، مسلمانان گام‌به‌گام به سوی صلح، انس، الفت و پرهیز از کینه و دشمنی دعوت شده‌اند (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۴: ۵۷)؛ چنان‌که در گام اول، طرفین درگیری به صلح، تشویق و ترغیب و در گام دوم سایر مسلمانان به اصلاح بین دیگران توصیه و تشویق شده‌اند (انفال، ۱) و در گام سوم، اسلام تدابیر خاصی از جمله دروغ گفتن برای ایجاد صلح (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۷ / ۴۷ و ۲۶۳/۷۲)، ترک عمل به وصیت برای برقراری صلح و آشتی (بقره، ۱۸۲)، نجوا (در گوشی صحبت کردن) برای اصلاح و آشتی دادن^(۱۶) شکستن سوگند برای ایجاد صلح و آشتی (بقره، ۲۲۴)، استفاده از مال امام برای برقراری صلح (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۲: ۲۰۹) و توصیه به صلح حتی با دشمنان^(۱۷) را اندیشیده است؛ موارد مذکور، در حالت معمولی گناه محسوب شده ولی با توجه به اهمیت صلح و سازش در اسلام و مصلحت قوی‌تر، در این شرایط راهکارهای مزبور مذموم نیستند، بلکه نیکو و

پسندیده هستند؛ چنان که امام رضا (ع) می‌فرماید: «گاهی شخصی به برادرش راست می‌گوید و راستگویی وی موجب به سختی افتادن برادرش می‌شود، چنین فردی دروغگوست، گاهی فردی به هدف نفع رساندن به برادرش دروغی می‌گوید، در این صورت وی در دیدگاه خدا راستگوست» (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۲: ۳۴۲).

۲-۳-۳. موانع صلح پایدار در فرهنگ رضوی

در فرهنگ رضوی نه تنها صلح محدود به نبود جنگ نیست و مفهومی ایجابی دارد، بلکه صلح متزلزل، موقتی و ناعادلانه مدنظر نیست، بلکه بشر را به صلحی پایدار رهنمون می‌نماید و برای دستیابی به آن، صلح می‌باید به صورت ساختاری نهادینه گردد که برقراری عدالت، عدم استثمار و انسانیت و اخلاق می‌تواند زمینه ایجاد چنین صلحی را فراهم نماید، اما عواملی چند مانع ایجاد چنین صلحی است که در ذیل مهم‌ترین آن‌ها در فرهنگ رضوی بررسی می‌شود:

۲-۳-۳-۱. ضعف ایمان

مطابق آیات قرآن (بقره، ۲۰۸ و مانده، ۹۱) شیطان، دشمن صلح و وحدت بوده و انسان را به سوی دشمنی سوق داده و ندای تفرقه و دشمنی سر می‌دهد. بر عکس، ایمان به خدا موجب صلح و آشتی و ورود در فضای سلیم و سلام و تسلیم تنها در سایه ایمان به خدا امکان‌پذیر است؛ چه آنکه با وجود ایمان به خداوند، تفاوت زبان، نژاد، طبقه اجتماعی و حتی منطقه جغرافیایی محل زندگی اهمیتی ندارد، بلکه حلقه اتصال همه اجتماعات بشری، فقط ایمان به خداست. اعتقاد به تحقق صلح جهانی و عدالت اجتماعی با حکومت امام مهدی (عج) شاهی بر اثبات مدعی یاد شده است.

۲-۳-۳-۲. بخل و حرص

بخل و حرص از عوامل اصلی نزاع و منشأ بسیاری از اختلافات و دشمنی‌هاست و نقطه مقابل صلح و آشتی است (نساء، ۱۲۸)؛ فرد بخیل گرفتار کینه شده و نسبت به دعوت‌های حق خواهان مقاومت کرده و حتی به مبارزه با آن می‌پردازد و در نهایت، فرد بخیل دشمن اهل حق و خداجویان می‌گردد (محمد، ۳۷ - ۳۸) از همین رو، بخل سرچشمه همه عیوب و بدی‌ها و افساری است که انسان را به سوی هر بدی می‌کشاند (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۳ : ۳۰۷)؛ رفتارهای بخل‌آمیز شخص در خانواده و اجتماع، سبب اختلاف و ناسازگاری می‌گردد؛ چراکه شخص بخیل (به سبب بخل‌ورزی) با دیگران سر سازش نداشته و همواره در حال جنگ است؛ لذا نه تنها آسایش را از خود، بلکه از دیگران نیز سلب می‌کند، لذا از منظر امام رضا (ع) «لَيْسَ لِبَخِيلٍ رَاحَةٌ...» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۳ : ۳۰۳) از این رو می‌فرمایند: «... از بخل بپرهیزید، زیرا بخل بیماری است که در آزادمرد و مؤمن یافت نمی‌شود، زیرا بخل خلاف ایمان است» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲: ۲۹۵). در مقابل بذل و بخشش به دیگران مایه محبت و از بین رفتن کینه بین دیگران دانسته شده است (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۲: ۷۴).

۲-۳-۳. حب دنیا و مال دوستی

در طول تاریخ بشریت، مال دوستی و علاقه به دنیا، منشأ بسیاری از دشمنی‌ها، تفرقه و اختلافات و ریشه بسیاری از جنگ‌ها و درگیری‌ها بوده است؛ در قرآن کریم از «مال» به «خیر» (بقره، ۱۸۰) و در لسان روایات، به وسیله‌ای برای کمک‌رسانی آخرت تعبیر شده است (نهج البلاغه: خطبه ۱۲۸) و مالی که نردبان صعود انسان به کمال بوده و در جهت پر کردن خلأهای اقتصادی و مرهمی بر زخم‌های جانکاه محرومان و برطرف شدن، نیازها و مشکلات مستضعفان باشد، ارزشمند است. لذا مال دوستی به خودی خود مذموم نیست، بلکه مالی که موجب دل بستگی و مانع رسیدن فرد به کمال باشد مذموم است؛ زیرا دل‌بستگی زیاد، سبب غفلت و فریب انسان و موجب آن می‌شود که برای رسیدن به مطلوب‌های دنیوی‌اش به هر کاری، هرچند خلاف، دست بزند و چه بسیار جنگ‌هایی که به همین دلیل در تاریخ روی داده‌اند. از این‌رو، ثروتی که مایه فساد در زمین و فراموش کردن ارزش‌های انسانی و گرفتار شدن در مسابقه جنون‌آمیز «تکاثر» (زیاده‌خواهی) و طغیان و سرکشی گردد مورد نکوهش است؛ زیرا چنین ثروتی موجب «خود برتری» فرد و تحقیر دیگران می‌شود و کینه و دشمنی را به همراه دارد.

۲-۳-۴. خودپسندی و سلطه‌طلبی

عجب و خودپسندی از مهلک‌ترین ردایل اخلاقی در زندگی فردی و اجتماعی و از جمله موانع برقراری صلح و آرامش و خدشه‌دار کردن، روح تعاملات فردی و اجتماعی است؛ چراکه ایجاد کننده زمینه بی‌اعتمادی فرد نسبت به دیگران، فشار و اضطراب روحی و در نهایت کینه و دشمنی است؛ از همین رو در مکتب اسلام بر تواضع و دوری از خودپسندی و غرور تأکید شده است و خودپسندی مغایر با همزیستی مسالمت‌آمیز بوده و زیاد شدن خشم‌گیرنده بر فرد می‌گردد (همان: ۳۰۸)، لذا در روایات عجب را بزرگ‌تر از گناه و تباه کننده عقل دانسته‌اند (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۹: ۳۲۹؛ تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ج ۱: ۳۰۸)، زیرا انسان خودخواه نمی‌تواند به عدالت و توازن نزدیک شود و تعامل کند؛ چنین فردی دوست دارد همیشه بر زیردستان سیطره یابد و در چنین شرایطی هیچ‌کس به حق خود قانع نخواهد بود و دامنه دشمنی و منازعه گسترده‌تر خواهد شد.

۲-۳-۴. بی‌انصافی

رعایت انصاف در اخلاق اجتماعی و در ایجاد و استمرار «صلح» و «همزیستی مسالمت‌آمیز» نقش بسزایی دارد. از این‌رو، خداوند مؤمنان را به انصاف و عدالت هرچند به زیان خود یا خویشان‌شان باشد، دعوت کرده است (نساء، ۱۳۵) در فرهنگ رضوی عدالت و انصاف حتی نسبت به دشمنان توصیه شده است (ابن بابویه، ۱۳۸۹: ۱۴۷)؛ چراکه «انصاف، اختلافات را از بین می‌برد و موجب دوستی و همبستگی می‌شود» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ج ۱: ۳۹۴).

بی‌انصافی به معنای بی‌عدالتی و نادیده گرفتن حقوق دیگران است؛ یعنی هر خیر و خوبی را برای خود بخواهیم؛ بی تفاوت به اینکه ضرری متوجه دیگری می‌شود؛ این نگرش، از مومنان

راستین به دور است؛ زیرا اهل ایمان، خود را جدای از دیگران ندانسته و همواره به فکر هم نوعان و دوستان خود هستند.

۲-۳-۳-۵. ترک جدال بی‌فایده

هدف اصلی اسلام رشد کمال هدایت و سعادت بشر است و پیامبران نیز برای انجام چنین کاری آمدند از این‌رو، خداوند می‌فرماید: ابتدا کسانی را که مانع چنین اهدافی هستند به صورت مسالمت‌آمیز به سوی خداوند دعوت نمایند و با آنان به روشی که نیکوست استدلال و مناظره کند (نحل، ۱۲۵)؛ چراکه جدال و گفت‌وگوهای بی‌فایده، زمینه کدورت، کینه و دشمنی و چه بسا فساد را مهیا می‌نماید، درحالی‌که در منابع اسلامی، مسلمانان به حفظ وحدت و پرهیز از تفرقه و نفاق توصیه شده‌اند (آل عمران، ۱۰۳)؛ زیرا جدال جز پاشیدن بذر نفاق و مکدر کردن دل‌ها نتیجه‌ای در بر نداشته و در تضاد با صلح و دوستی است، جدال احسن که با هدف تعلیم و بیان حقیقت صورت می‌گیرد با استفاده از معقولات مقبول در نزد مخاطب است، اما روش‌های دیگر جدال جز زیان برای دو طرف چیزی در بر ندارد؛ از این‌رو، امام رضا (ع) در سفارش خویش به شیعیان می‌فرماید که از درگیری و جدال در کارهای بیهوده و بی‌فایده بپرهیزند (مفید، ۱۴۱۳:ق ۲۴۱).

۳. نتیجه

مفهوم «صلح» در مطالعات صلح و امنیت به‌عنوان یکی از زیرشاخه‌های اساسی روابط بین‌الملل اهمیت دارد. لذا با توجه به درهم‌تنیدگی نظام جهانی و روابط و معادلات حاکم بر آن، فحوص و بررسی در خصوص صلح، هم در مقیاس داخلی و هم در ارتباط آن با مقیاس بین‌المللی ضرورت می‌یابد. در فرهنگ رضوی جنگ و خشونت و ظلم موجب ویرانی جوامع و گسیختگی امور می‌شود و صلح، آرامش و پیشرفت و سازندگی به دنبال و «محبت به مردم» و «حفظ کرامت انسانی» نقش بسزایی در جذب دل‌ها و ایجاد صلح داشته است. راهکارهای استثنایی اسلام، همچون بهره‌گیری از نجوا، استفاده از مال امام (ع) و ... برای ایجاد صلح، نشانگر جایگاه بلند صلح از دیدگاه اسلام است. مسجد تلقی شدن معابد اهل کتاب و شعائر محسوب شدن آن‌ها از دیدگاه اسلام، همچنین توصیه اسلام به تعظیم و بزرگداشت معابد اهل کتاب و حتی حکم برخی از فقها به جواز وقف مسلمانان برای آن معابد به دلایل انسان‌دوستانه و تألیف قلوب، نشانگر آن است که احترام به آنچه از دید دیگران مقدس و محترم است، در ایجاد صلح نقش بسزا دارد.

اخلاق اجتماعی و معاشرت نیکو در ایجاد صلح نقش بسزا دارد. از همین رو در فرهنگ رضوی تداوم صلح و دوستی در سایه مردم‌داری و مدارا میسر می‌گردد، مضاف بر این که عفو و بخشش، حلم و ... مورد تشویق و مواردی، همچون بخل و عجب، خودپسندی، بی‌انصافی و ... مورد نکوهش قرار گرفته‌اند.

در فرهنگ رضوی با تأکید بر ماهیت انسانی صلح و نفی خاص‌گرایی، همه جوامع بشری به صلح پایدار و همه‌جانبه در تمام حوزه‌های انسانی دعوت شده‌اند. آنچه از کلام امام رضا (ع) و دیگر ائمه (ع) برداشت می‌گردد، می‌توان چنین خلاصه کرد؛ ایجاد صلح پایدار جهانی از طریق مبنا قراردادن آموزه‌ها و ابعاد معنوی جهان هستی و بشریت (جهان نظام‌مند مبتنی بر عدالت و معنویت) به جای تفاسیر و دیدگاه‌های صرفاً ماتریالیستی است.

خشونت‌های بی‌ثبات‌کننده و ضدصلح روی داده و گسترش یابنده در جهان اسلام و کانون مهم آن یعنی خاورمیانه عربی، کاملاً بی‌ارتباط با شالوده‌های اصلی و اصیل اسلام ناب محمدی بلکه محصول بستر اجتماعی است که در ظرف زمانی تاریخی دهه‌های گذشته شکل گرفته و در این میان نقش قدرت‌های خارجی و جهانی شدن و جهانی سازی برجسته‌تر است.

بر اساس منابع تاریخی، اذن جهاد ۱۵ سال بعد از دعوت مسالمت‌آمیز پیامبر(ص) با لحاظ شروع نکردن جنگ از سوی مسلمانان، انجام مذاکره پیش از اقدام نظامی و رعایت دقیق عدالت برخورد منصفانه با دشمن و رعایت حقوق انسانی آنان، صورت گرفت؛ علت جنگ در این مکتب هیچ‌گاه تحمیل اجباری دین اسلام بر غیرمسلمانان نبوده است، بلکه با دلایل متعددی از جمله مقابله به مثل، نقض عهد، حمایت از مظلومان، سخره گرفتن دین اسلام و ... اجازه مقابله با ظلم یا به‌طور دقیق‌تر دفاع از عقیده توحید را داده است. ادیان الهی می‌توانند با تعامل متقابل و تکیه بر اصول اخلاق مشترک از طریق تشکیلات و سازمان‌های دینی و جهت‌گیری انسان‌ها به سوی صلح عادلانه رهنما باشند.

پی‌نوشت

۱. و نیز در «اعلامیه اصول حقوق بین الملل ربوط به روابط دوستانه و همکاری میان کشورها طبق منشور ملل متحد مصوبه سال ۱۹۷۰ مجمع عمومی سازمان ملل»، «سند پایانی هلسینکی مصوب سال ۱۹۷۵»، «کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر» تصریح شده است.

۲. این نظریه‌ها بر مبنای علم حقوق بین‌الملل و بر اساس محدود کردن حاکمیت دولت‌ها ارائه شده‌اند.

۳. در قرآن بیش از ۱۴۰ آیه درباره صلح نازل شده است و گفت‌وگو، مدارا و صلح با هم‌کیشان، پیروان ادیان دیگر و حتی کافران و مشرکان را که سر جنگ با مسلمانان ندارند، توصیه می‌کند(مائده، ۶۹؛ انفال، ۶۱؛ ممتحنه، ۹ و ...)

۴. با توجه به آیه «وَمَنْ يُعْظَمْ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ» (حج، ۳۲) که به تعظیم و بزرگداشت شعائر الهی توصیه نموده و نیز با استناد به آیه «مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَى فِي خَرَابِهَا...» (البقره، ۱۱۵) گفته است: «آیه عام بوده و هر معبد، مسجد، زیارتگاه، بیت، کنیسه، صومعه و کلیسایی را که در شب و روز در آن خداوند یاد می‌شود، شامل شده و به مسجد مصطلح نزد فقها اختصاصی ندارد. این مبارزه با موحدین و ابطال دعوت پیامبران حرام عقلی بدیهی بوده و به امر تعبدی نیست، لذا کسانی که در ابطال شعائر و مظاهر توحید خدا از هر ملت و دینی که باشد می‌کوشند یا به‌ویژه در شعائر و مظاهر توحید خدا از دین اسلام و تشیع می‌کوشند و مردم را از عبادت خدا باز می‌دارند از ظالم‌ترین مردم هستند» (میانجی، ۱۴۰۰: ۲۰۰).

۵. مقصود از حیاتی که با دعوت انبیا فراهم می‌آید، حیات حیوانی نیست، چون بدون دعوت انبیا نیز این نوع حیات وجود دارد؛ بلکه مقصود حیات فکری، عقلی و معنوی، اخلاقی و اجتماعی و بالاخره حیات در تمام زمینه‌هاست (قرائتی، ۱۳۸۳).

۶. توسط گروه‌های افراطی، سلفی و تکفیری.

۷. البته به شرط آنکه ابتدا به اندیشه و سپس به نهاد و نماد تبدیل گردد.
۸. در حقوق ایران در قانون مدنی مواد ۷۷۰-۷۵۲ اختصاص به یکی از عقود معین به دارد که با عنوان عقد صلح نامیده می‌شود.
۹. «سلم» در قرآن کریم به معنی سازش عادلانه و همزیستی (انفال، ۶۱؛ نساء، ۹۰) با صلح و مسالمت مترادف است (بقره، ۲۰). همچنین واژه‌های صلح (نساء، ۱۲۸)، اصلاح (انفاق، ۱)، تألیف قلوب (آل عمران، ۱۰۳)، توفیق (نساء، ۳۵) و سلیم (بقره، ۲۰۸)، در همین معنا به کار رفته‌اند.
۱۰. الصَّلْحُ خَيْرٌ (نساء، ۱۲۸)
۱۱. با ایجاد سازش میان قوای درونی و ارضای خواسته‌های طبیعی تحت حاکمیت عقل و به دور از هرگونه افراط و تفریط.
۱. «وَ إِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَت إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَى فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّى تَفِيءَ إِلَى أَمْرِ اللَّهِ فَإِنْ فَاءَتْ فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يَجِبُ الْمُقْسِطِينَ».
۱۲. «قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَ لَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَ لَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَعُوْا اشتهدوا بآئنا مسلمون».
۱۳. علم لدنی، علم که بنده را افتد بی‌واسطه‌ای و تنها به الهام خدای تعالی باشد.
۱۴. هنگامی که جاثلیق دانشمند مشهور مسیحی به وقت مناظره با آن حضرت گفت: چگونه من با شخصی که از کتابی که من منکر آن کتاب هستم و پیغمبری که من به آن ایمان نیاورده‌ام دلیل می‌آورد مناظره کنم؟ حضرت فرمودند: «ای نصرانی اگر برایت از انجیل دلیل بیاورم آیا به آن اعتراف می‌کنی؟ جاثلیق عرض کرد: آیا قدرت دارم بر رد آنچه در انجیل ثبت شده است؟ بلی! سوگند به خدا که اقرار می‌کنم به آن، اگر چه با آن بینی من به خاک بمالد» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱: ۱۵۶).
۱۵. واژه غیظ در لغت به معنی شدت خشم و حالت برافروختگی است که بر اثر ناملایمات و گزندهای روحی به انسان دست می‌دهد. واژه «کظم» در لغت به معنی بستن سر مشکی است که پر از آب شده است و به‌طور کنایه، در مورد کسانی به کار می‌رود که از خشم و غضب پر شده‌اند و نزدیک است که منفجر شوند؛ در این هنگام حالت خویشتن‌داری، همچون بند محکم، سر مشک غضب را می‌بندد و از طغیان آن جلوگیری می‌نماید.
۱۶. خداوند، مسلمانان را از نجوا کردن نهی فرموده و آن را یک کار شیطانی دانسته که مؤمنان را غمگین و نگران می‌سازد (مجادله، ۱۰) اما همین عمل شیطانی، اگر برای اصلاح و آشتی دادن باشد، نه تنها بی‌اشکال است (نساء، ۱۱۴)، بلکه در پیشگاه خدا پاداش بزرگی نیز خواهد داشت (نساء، ۱۲۹ و ۸۵)
۱۷. انفال، ۶۱ (با وجود این، صلح از روی ترس و سستی ممنوع است).

منابع

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه. (۱۳۸۳). ترجمه محمد دشتی، قم، مؤسسه تحقیقاتی امیرالمؤمنین.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۰۶ق). *توابع الاعمال*، قم، دار الشریف الرضی للنشر.
- _____ (۱۳۸۹). *معانی الاخبار*، قم، ارمغان طبوبی.
- _____ (۱۳۷۸ق). *عیون اخبار الرضا*، تهران: نشر جهان.
- _____ (۱۳۹۰). *امالی شیخ صدوق*، چاپ دهم، تهران: کتابچی.
- ابن شعبه، حسن بن علی. (۱۳۸۲). *تحف العقول*، ترجمه صادق حسن‌زاده. قم: آل علی (ع).
- ابن منظور مصری، جمال الدین محمد. (۱۴۱۴ق). *لسان العرب*، چاپ سوم، بیروت: دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع.
- اخوان کاظمی، بهرام. (۱۳۹۵). «صلح و همزیستی مسالمت‌آمیز در دیپلماسی سیاسی». چکیده مقالات همایش ملی اخلاق مهار جنگ و اخلاق صلح. شیراز: دانشگاه شیراز.

- اسپوزیتو، جان و وال، جان. (۱۳۸۹). *جنبش‌های اسلامی معاصر: اسلام و دموکراسی*. ترجمه احمد شجاعی فرد. چاپ سوم تهران: نشر نی.
- افتخاری، جابر. (۱۳۹۸). «اهمیت و ضرورت صلح و دوستی در جامعه امروزی». *دومین کنفرانس ملی پژوهش‌های حرفه‌ای در روان‌شناسی و مشاوره با رویکرد دستاورهای نوین در علوم تربیتی و رفتاری «از نگاه معلم»*. میناب. دانشگاه هرمزگان.
- برزنونی، محمدعلی. (۱۳۸۴). «اسلام اصالت جنگ یا صلح». *مجله حقوقی نشریه مرکز امور حقوقی بین‌المللی معاونت حقوقی امور مجلس ریاست جمهوری*. شماره ۳۳. صص: ۷۳-۱۵۷.
- بشیر، حسن. (۱۳۹۶). «اسلام و نقش عدالت در صلح و امنیت بین‌المللی». *چکیده مقالات همایش ملی اخلاق مهار جنگ و اخلاق صلح*. شیراز: دانشگاه شیراز.
- تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد. (۱۳۶۶). *غرر الحکم و درر الکلم*. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۹). *ادب فنیای مهربان*. دوره ۱۲ جلدی. قم: نشر اسراء.
- جوادی ارجمند، محمد جعفر. (۱۳۹۶). «نظم امنیتی مبتنی بر صلح، دوستی و عفو در منطقه غرب آسیا». *چکیده مقالات همایش بین‌المللی نقش ادیان در اخلاق صلح و دوستی*. شیراز: دانشگاه شیراز.
- حراعلی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). *وسایل الشیعه*. قم: مؤسسه آل‌البیت (ع).
- حسینی عاملی، محمد بن حسن. (۱۳۸۴). *مواعظ عددیه*. قم: طلیعه نور.
- خوانساری، جمال‌الدین محمد. (۱۳۷۳). *شرح غرر الحکم و درر الحکم*. تهران: انتشارات دانشگاه.
- خوئی، حبیب‌الله. (۱۳۸۶). *منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه*. قم: انتشارات دارالعلم.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ق). *المفردات فی غریب القرآن*. بیروت: بی‌نا.
- رحیمی، مرتضی؛ سلیمانی، سمیه. (۱۳۹۵). «نقش عذرخواهی و بخشش در پایداری زندگی اجتماعی». *پژوهش‌های اخلاقی*. سال هفتم. زمستان ۱۳۹۵. شماره ۲. پیاپی (۲۶). صص: ۸۱-۱۰۲.
- طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۴۱۷ق). *تفسیر المیزان*. قم: دفتر انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، علی بن حسن. (۱۳۹۲). *مشکاه الانوار فی غرر الاخبار*. تهران: دارالتقلین.
- طریحی، فخرالدین محمد. (۱۳۶۲). *مجمع البحرین و مطلع النیرین*. تهران: مرتضوی.
- عباسی، بیژن. (۱۳۹۰). *حقوق بشر و آزادی‌های بنیادین*. تهران: نشر دادگستر.
- فراهیدی، خلیل ابن احمد. (۱۴۱۰ق). *کتاب العین*. تحقیق و تصحیح دکتر مهدی مخزومی. قم: نشر هجرت.
- فیومی، احمد بن محمد بن علی. (۱۳۸۳). *المصباح المنیر: فی غریب الشرح الکبیر*. چاپ سوم. تهران: هجرت.
- قزاقی، محسن. (۱۳۸۳). *تفسیر نور*. چاپ یازدهم. تهران: مرکز فرهنگی درسهایی از قرآن.
- قرشی، سید علی اکبر. (۱۳۷۱). *قاموس قرآن*. چاپ ششم. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۲۹ق). *الکافی*. قم: دار الحدیث للطباعة و النشر.
- لوئیس، برنارد. (۱۳۸۶). *خاورمیانه*. ترجمه کامشاد شریعت. چاپ دوم. تهران: نشر نی.
- متقی هندی، علی. (۱۳۸۹ق). *کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال*. بیروت: التراث الاسلامی.
- مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۳ق). *بحار الانوار*. بیروت: مؤسسه الوفاء.
- مطهری، مرتضی. (بی‌تا). *حکمت‌ها و اندرزها*. تهران: انتشارات صدرا.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران. (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- معین، محمد. (۱۳۸۶). *فرهنگ معین*. تهران: ناشر زرین.

موسوی، سیدفضل الله؛ کعبی، عباس. (۱۳۹۴). اسلام پیام آور صلح و دوستی. چاپ سوم. تهران: انتشارات خرسندی.

میانجی ملکی، محمد باقر. (۱۴۰۰ق). *بدایع الاحکام فی تفسیر آیات الاحکام*. بیروت: مؤسسه الوفاء. نوری طبرسی، میرزا حسین. (۱۴۰۸ق). *مستدرک الوسائل*. بیروت: مؤسسه آل البيت(ع).

The Holy Quran. [In Arabic].

Nahj ol-Balagha. (2004). Translated by Mohammad Dashti ,Qom: Amirul Mominin Research Institute. [In Persian].

Abbasi, B. (2011). " Human rights and fundamental freedoms" Tehran: Judge's Press. [In Persian].

Akhavan Kazemi, B. (2015). " Peace and peaceful coexistence in political diplomacy". Abstract of the articles of the National Conference on the ethics of war containment and the ethics of peace. Shiraz: Shiraz University. [In Persian].

Al, Ahsan,A.(2009). "The Clash of Civilization thesis and Muslims", Islamic Studies. 48(2). pp: 189-217.

Al, Ahsan,Abdullah .(2009).The Clash of Civilization thesis and Muslims, Islamic Studies. 48(2). pp: 189-217.

Barzanouni,M. (2005). " Islam is the origin of war or peace". Legal Journal, a publication of the Center for International Legal Affairs of the Legal Vice President of the Presidential Assembly. No. 33. pp.: 157-73. [In Persian].

Bashir, H. (2016). " Islam and the role of justice in international peace and security". Abstract of the articles of the National Conference on the ethics of war containment and the ethics of peace. Shiraz: Shiraz University. [In Persian].

Eftekhari, J. (2018). " The importance and necessity of peace and friendship in today's society". The second national conference of professional research in psychology and counseling with the approach of new achievements in educational and behavioral sciences "from the teacher's point of view". Minab. Hormozgan University. [In Persian].

Eposito, J. Wall, J. (2010). " Contemporary Islamic Movements: Islam and Democracy". Translated by Ahmad Shujaei Fard. The third edition of Tehran: Ney Publishing.

Farahidi, Kh. (1989). "Kitab al-Ain" , Research and correction by Dr. Mehdi Makhzoumi. Qom: Emigration Publishing. [In Persian].

Feyoumi, A. (2004). "Al-Masbah al-Munir. Fi Gharib al-Sharh al-Kabir". Third edition. Tehran: Hejrat. [In Persian].

Hore amoli, M. (1988). "Vasaelol shia". Qom: Al-Al-Bayt Institute. [In Persian].

Hosseini Aamili, M. (2005). "Mavazea Adadeye". Qom: Talia Noor. [In Persian].

Huntington, S.(2008). "The clash of civizilashons" in, F.Lichner. - Khansari, J.

- Huntington, Samul .(2008). The clash of civilizashons. in, F.Lichner.
- Ibn Babuyeh, M. (1985). "Maani Al-Akhbar" ,Qom: Dar al-Sharif al-Razi publishing house.[In Persian]
- Ibn Babuyeh, M. (2010). "The meanings of al-Akhbar". Qom: Armaghan Toubi.[In Persian].
- Ibn Babuyeh, M. (2011). "Amali ". Tehran: Katabchi. . [In Persian].
- Ibn Babuyeh, M.(1958). "oyoun Al-Akhbar Al-Reza". Tehran: Nashr Jahan. [In Persian].
- Ibn Manzoor Masri, J. (1993). " Lesanol Arab". Third edition. Beirut: Dar al-Fakr Lalprinta and Anshaar and Al-Tawzi'a. [In Persian].
- Ibn Shouba, H. (2003). " Tohfol oqhool " Translated by Sadegh Hassanzadeh. Qom: Al Ali (as). [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2019). " Security order based on peace, friendship and amnesty in the West Asian region". 12-volume course. Qom: Esra Publishing House. [In Persian].
- Javadi Arjamand, M. (2016). "Security order based on peace, friendship and amnesty in the West Asian region". Abstract of articles of the international conference on the role of religions in the ethics of peace and friendship. Shiraz: Shiraz University. [In Persian].
- Kedourie,E. (1994). Democracy and Arab political Culture. London. Frank Cass Press.
- Kedourie,E. (1994). Democracy and Arab political Culture. London. Frank Cass Press.
- Khoei, H. (2007). "Minhaj al-Bara'ah Fi Sharhe Nahj al-Balagha". Qom: Dar El Alam Publications. [In Persian].
- Koleini,M. (2008). " Al-Kafi ". Qom: Dar al-Hadith for printing and publishing. [In Persian].
- Lewis, B. (2007). "Middle East". Translated by Kamshad Shariat. second edition. Tehran: Ney Publishing.
- Majlesi, M B. (1982). "Bihar Al-Anwar" .Beirut: Al-Wafa Foundation. [In Persian].
- Makarem Shirazi, N. and colleagues. (1995). "Tafsir namoneh". Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiya. [In Persian].
- Mianji Malaki, M B. (۱۹۷۹). "Badayol Ahkam Fi Ayato Ahkam ". Beirut: Al-Wafa Foundation. [In Persian].
- Moin, M. (2007). " Moein dictionary". Tehran: Zarin Publisher. [In Persian].
- Motaghi Hendi, A. (1969). " Kanzol-omal fi Sunan al-Aqwal va Afal", Beirut: Al-Trath Laslami. [In Persian].
- Motahari, M. (Beta). " Wisdom and advice". Tehran: Sadra Publications. [In Persian].
- Mousavi, F. Kaabi, A. (2014). "Islam Payam Avare Soulh Va Dousti". Third edition. Tehran: Khorsandi Publications. [In Persian].

- Nouri Tabarsi, H. (1987). "Mustadrek ol-Wasilleh". Beirut: Al-Al-Bayt Institute. [In Persian].
- Qaraati, M. (2004) "Tafsir Noor" 11th edition. Tehran: Lessons from Quran Cultural Center. [In Persian].
- Qershi, Ak. (1992). "ghamosel Quran ". Sixth edition. Tehran: Dar al-Katb al-Islamiyyah. [In Persian].
- Ragheb Esfahani, H. (1991). "Al-Mufradat fi Gharib al-Qur'an". Beirut: Bitā. [In Persian].
- Rahimi, M.Soleimani, S. (2015). " The role of apology and forgiveness in the stability of social life ". Ethical research. seventh year Winter 2015. Number 2. Consecutive (26). pp.: 81-102. [In Persian].
- Tabarsi, A. (2012). "Mishkah al-Anwar fi Gharar al-Akhbar". Tehran: Dar al-Saqlain. [In Persian].
- Tabatabai, MH. (1996). "Tafsir al-Mizan". Qom: Publication Office of Qom Seminary Society of Teachers. [In Persian].
- Tamimi Amadi, A. (1987). "Gharar al-Hakm and Dorarel-Kalam". Qom: Islamic Propaganda Office. [In Persian]
- Toreihi, F. (1983). "Majmaol Bahrein Va Matlol Nayrin". Tehran: Mortazavi. [In Persian].

